
ARTYKUŁY

MAŁGORZATA MASTALERZ-KRYSTJAŃCZUK

ORCID: 0000-0002-9893-3364

Uniwersytet Pomorski w Słupsku

malgorzata.mastalerz-krystjanczuk@upsl.edu.pl

Wsparcie rozwoju polskości we wschodnich prowincjach państwa niemieckiego po zakończeniu I wojny światowej w świetle opracowania historyka dziejów gospodarczych Franciszka Bujaka (1875–1953)

Słowa kluczowe: polska myśl zachodnia, konferencja pokojowa w Paryżu, Biuro Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Warszawie, Franciszek Bujak, granica polsko-niemiecka

Keywords: Polish Western Thought, Paris Peace Conference (1919–1920), Congress Work Office at the Ministry of Foreign Affairs in Warsaw, Franciszek Bujak, Polish-German border

Po zakończeniu I wojny światowej powrót Polski na mapę Europy nie budził już wątpliwości – pytanie dotyczyło granic, w jakich ma się ona odrodzić. Decyzje w tej sprawie, jak i w kwestii innych wyzwających się lub powstających państw, mieli podjąć przedstawiciele zwycięskich mocarstw podczas konferencji pokojowej rozpoczętej 18 stycznia 1919 roku w Paryżu. Zadaniem polskich delegatów w osobach Romana Dmowskiego i Ignacego Jana Paderewskiego¹ było zaprezentowanie, uzasadnienie i obrona polskiego stanowiska w sprawie delimitacji.

---

¹ I. Paderewski zastępowany był przez Kazimierza Dłuskiego, a od kwietnia 1919 roku delegatem był również Władysław Grabski. Marian Mroczo, *Ziemie dzielnic pruskiej w polskich koncepcjach i działalności politycznej 1864–1939* (Gdańsk: Marpress, 1994), 152.

Wymagało to ogromnej wiedzy z wielu dziedzin, dlatego też mieli otrzymywać wsparcie fachowców skupionych w powołanym w 1918 roku Biurze Prac Kongresowych (BPK). Dostarczali oni niezliczonych naukowych opracowań². W jego rozbudowanych strukturach pracował cały sztab ekspertów – naukowców, m.in. geograf Eugeniusz Romer, historyk Władysław Konopczyński i będący autorem prezentowanego dokumentu – historyk dziejów gospodarczych Franciszek Bujak³.

Franciszek Bujak urodził się w 1875 roku we wsi Maszkienice w powiecie brzeskim w bogatej rodzinie chłopskiej. Ze względu na słabe zdrowie rodzice nie przewidzieli go do roli spadkobiercy majątku, tylko przeznaczili do stanu duchownego. Dzięki temu uzyskał staranne wykształcenie, co pozwoliło mu na podjęcie studiów – przede wszystkim historii i geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wiedzę uzupełniał również na studiach w Lipsku. W 1899 roku uzyskał doktorat na podstawie pracy *Geografia w Polsce do końca XVI wieku*, a w 1905 roku habilitował się, przedstawiając jako pierwszy w dziejach nauki polskiej rozprawę z historii gospodarczej – *Studia nad osadnictwem Małopolski*. Pracował na uniwersytetach w Krakowie, Warszawie i ostatecznie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, gdzie kierował Zakładem Historii Społecznej i Gospodarczej, tworząc podwaliny tej zupełnie nowej dziedziny badań w Polsce. W 1931 roku założył „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. Niemal całą wojnę spędził we Lwowie, podejmując się legalnej pracy wykładowej, jak i konspiracyjnej, w powiązaniu z ruchem ludowym. W 1945 roku osiadł w Krakowie

---

² Okoliczności organizowania polskiego przedstawicielstwa na konferencję pokojową wraz z dokładnym spisem osobowym delegacji i BPK oraz ich działalności: Bronisław Pasierb, *Polskie prace przygotowawcze do Traktatu Pokojowego z Niemcami 1916–1948. Instytucje – ludzie – problemy* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996), 21–131. Wielu informacji na temat przebiegu prac paryskich dostarczają wydane wspomnienia ich uczestników oraz liczne biografie, np. Marian Mroczo, *Eugeniusz Romer (1871–1954). Biografia polityczna* (Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2008), 73–111; Marian Mroczo, oprac., *Kozicki Stanisław, Pamiętnik (1876–1939)* (Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2009), 380–466; Roman Wapiński, *Roman Dmowski* (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1988), 265–288.

³ Do Paryża dotarł Franciszek Bujak 13 lutego 1919 roku, by pełnić funkcję eksperta w sprawach gospodarczych, przemysłowych, rolniczych, finansowych i handlowych, wchodząc w skład wielu komisji związanych z terytoriami zaboru pruskiego i austriackiego. Zdaniem jego biografki, Bogny Szafranec, wielomiesięczna intensywna praca wspomagająca delegatów w Paryżu wpłynęła negatywnie na jego i tak słabe zdrowie, ale dała też bardzo bogate doświadczenie, wykorzystywane w dalszym życiu. Zob.: Bogna Szafranec, *Franciszek Bujak (1875–1953). Życie, działalność naukowo-dydaktyczna i społeczna* (Toruń: Adam Marszałek, 2009), 144 i 149; Eugeniusz Romer, *Pamiętnik paryski (1918–1919)* (Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1989), 34–35.

i w grudniu 1946 roku nie bez problemów udało mu się uzyskać mianowanie na profesora zwyczajnego ekonomii spółdzielczej na Wydziale Rolniczym UJ. Jednak ze względu na swoje poglądy dotyczące własności prywatnej doznał ze strony władz licznych szykan – łącznie z aresztowaniami, a gdy w 1948 roku uzyskał wiek emerytalny, od razu przeniesiono go w stan spoczynku⁴.

Politycznie Franciszek Bujak początkowo związany był z ruchem narodowym. Mimo że zaczął odsuwać się od niego jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, do końca swej działalności hołdował niektórym jego założeniom⁵. Ostatecznie jednak zbliżył się do ruchu ludowego, stając się wkrótce formalnym członkiem PSL „Piastr” i z ramienia tej partii pełnił w 1920 roku (przez miesiąc) funkcję ministra rolnictwa i dóbr państwowych⁶. Faktycznie związek Bujaka z problemami wsi widać zarówno w bibliografii jego prac naukowych, jak i w przynależności partyjnej w dwudziestoleciu międzywojennym, jednak prezentowany dokument wykazuje w kwestii sąsiedztwa polsko-niemieckiego dużą zbieżność z kierunkiem założeń programowych endecji.

Wytyczenie w 1919 roku granic międzypaństwowych zadawałających jednocześnie Polskę i jej sąsiadów było praktycznie niemożliwe. Zachodzące z dużą siłą od drugiej połowy XIX wieku procesy narodotwórcze sprawiły, że droga do przyjęcia argumentów wyłącznie historycznych lub walki o *status quo* sprzed

---

⁴ Przebieg działalności naukowej i politycznej Franciszka Bujaka był przedmiotem wielu dawniejszych i nowszych publikacji. Oprócz wspomnianej już biografii autorstwa B. Szafraniec wymienić można obszernie, wielowątkowe wprowadzenie Heleny Madurowicz-Urbańskiej do wyboru pism F. Bujaka: Helena Madurowicz-Urbańska, wstęp do: *Wybór pism*, T. I: *Nauka, społeczeństwo, historia* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976); Józef Zieliński, Ludwik Hass, „O profesorze Franciszku Bujaku – kontrowersyjnie”, *Więź* 178 (1973), 2: 157–167; Stanisław Hoszowski, „Franciszek Bujak – w piątą rocznicę śmierci”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 20 (1958): 14–25; Zdzisław Budzyński, „Franciszek Bujak (1875–1953)”, w: *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. Jerzy Maternicki (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007), 421–440. W wielu przywołanych powyżej pozycjach znajdują się spisy prac dotyczących życia i pracy Franciszka Bujaka oraz bibliografie jego dokonań naukowych.

⁵ Roman Wapiński w swojej monografii dotyczącej Narodowej Demokracji stwierdzał, że elastyczność przywódców Ligi Narodowej, dla których najważniejsze było, aby jej członkowie ogólnie uznawali wyjątkowość spraw własnego narodu, pozwalała na wciągnięcie w jej szeregi właśnie między innymi Władysława Reymonta, Wincentego Lutosławskiego czy właśnie Franciszka Bujaka. Roman Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980), 75.

⁶ Zob. np. Andrzej Janeczek, „Franciszek Bujak: historyk w nurcie życia”, posłowie do *Studia nad osadnictwem Małopolski* (Poznań: Poznańskie Wydawnictwo Przyjaciół Nauk, 2001), 220, dostęp 5.01.2025, https://www.academia.edu/126468492/Franciszek_Bujak_historyk_w_nurcie_%C5%B-Cyca.

rozbiórów była nierealna. Aby wykreślić granice dające możliwość egzystencji odradzającemu się państwu, należało łączyć wiele elementów – przede wszystkim stan etnograficzny danych terenów, ich historię, zależności geograficzne czy stan gospodarczy. Były to zagadnienia dość dobrze przez Polaków rozpoznane, ponieważ prace nad wykreśleniem polskiego zasięgu narodowego trwały dość intensywnie w ostatnich dekadach XIX stulecia. Podejmowali je językoznawcy, etnografowie, geografowie, historycy oraz działacze i publicyści, tworząc głównie obraz strat poniesionych na rzecz sąsiadów. W dobie coraz większych nadziei na odzyskanie niepodległości budowano plany uzyskania możliwie najkorzystniejszych pod każdym względem granic. Trzeba zauważyć, że tradycje historyczne i złożona, a zarazem dynamiczna sytuacja narodowościowa we wschodniej części polskiego zasięgu narodowego spowodowały, że temu obszarowi poświęcano bardzo dużo uwagi, jednak walka o granicę zachodnią również miała swoich rzeczników. Rekrutowali się oni przede wszystkim z obozu narodowego, w którego ideologię wpisana była konieczność reagowania na przyjęte jako pewnik odwieczne zagrożenie narodu polskiego ze strony zachodniego sąsiada.

Endecki projekt granic państwa polskiego oraz problem nietożsamy z nim aspiracji narodowych wiązany jest z twórczością jednego z głównych teoretyków ruchu – Jana Ludwika Popławskiego (1854–1908), który problematykę tę usystematyzował. Uznał on, że państwo polskie będzie miało możliwość nie tylko prawidłowego funkcjonowania, ale też rozwoju, jeśli zawrze w swoich granicach: Królestwo Polskie i Galicję, Śląsk Cieszyński i Górny Śląsk, Wielkopolskę, Pomorze Gdańskie, Warmię i Mazury⁷, czyli terytoria będące polskimi pod względem etnograficznym bądź bardzo bliskie polskości. Ale był to plan nie zaspakajający polskich aspiracji narodowych. Te miały sięgać dalej, wyznaczone kształtem państwa polskiego z czasów jego największej potęgi. Od zachodu naturalną granicą w tej koncepcji stawała się Odra – od Bramy Morawskiej po Bałtyk, od wschodu Dźwina i Dniepr aż po Morze Czarne, od południa Sudety i Karpaty, od północy Bałtyk. Uzyskanie takich granic w danej chwili było niemożliwe do osiągnięcia, ale miały one być celem dla powstałego suwerennego państwa, będącego bazą do dalszych działań ekspansyjnych⁸.

---

⁷ Wapiński, *Narodowa Demokracja*, 58. Zob. też: Marian Mroczo, „Kwestia zasięgu polskiego obszaru narodowego na Zachodzie w polskich koncepcjach terytorialnych końca XIX i początku XX wieku”, *Ślupskie Studia Bałtyckie: Historia* 2 (1993): 153–167.

⁸ Teresa Kulak, *Jan Ludwik Popławski. Biografia polityczna* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994), 164.

U schyłku I wojny światowej projekty przeprowadzenia granicy z Niemcami, pochodzące z różnych stron sceny politycznej, były dość podobne i ostatecznie zbieżne z postulatami zaprezentowanymi przez Romana Dmowskiego w Paryżu. Sprowadzały się one do włączenia do państwa polskiego Górnego Śląska, powiatów sycowskiego i namysłowskiego z Dolnego Śląska, Wielkopolski, Prus Zachodnich i Wschodnich oraz powiatów łęborskiego i bytowskiego z Pomorza Zachodniego⁹. W dokumentach BPK znajduje się wiele opracowań, które potwierdzały te roszczenia¹⁰. Zdarzało się, że przeprowadzano analizę dawnego zasiedlenia Słowian, a następnie dziejów germanizacji na wschodnich terenach ówczesnych Niemiec, sięgających do Łaby, a nawet za jej linię¹¹. Była to jednak kontynuacja strategii z ostatnich dekad, w której dawne ziemie słowiańskie, zajęte z biegiem czasu przez plemiona germańskie, miały być groźnym *memento* w postrzeganiu relacji polsko-niemieckich¹².

Odstępstwa od takiego stanowiska były nieliczne i jeśli się pojawiały, to pochodziły od sympatyków endecji i polegały przede wszystkim na rozszerzeniu roszczeń wobec zachodniego sąsiada. Zdarzały się nawet prace, w których mówiono o konieczności oparcia granicy z Niemcami na Odrze i Nysie. Zawierały one różną, czasem zaskakującą argumentację, jak w pracy Mściwoja Łahody, który wyprowadził ją na podstawie warunków etnograficznych. Autor ogłaszał, że na wschód od Odry i Nysy lud jest etnograficznie polski i pokrywający go powoli proces niemczenia w dobrych warunkach może się łatwo cofnąć¹³. Oryginalność tego twierdzenia nie czyniła z niego argumentu, który mógł przekonać o konieczności

---

⁹ Wapiński, *Roman Dmowski*, 270.

¹⁰ Np. Archiwum Akt Nowych (AAN), Biuro Prac Kongresowych, sygn. 2/515/237, *Dr. Mikołaj Rudnicki, Zachodnia granica polska: ziemie lemborska, bytowska, słupska*. Praca ta ukazała się także w „Roku Polskim” 1919, nr 3, a bardzo podobny tekst tego autora wydrukowano jeszcze przed rozpoczęciem konferencji pokojowej w Paryżu na łamach „Głosu Narodu” 1918, nr 253, s. 1–2.

¹¹ Zob. np.: Archiwum Akt Nowych, Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, sygn. 2/40/132, *Referat inż. R. Ingardena „Znaczenie ekonomiczne wybrzeża i portów własnych dla Polski”*. R. Ingarden nie był członkiem polskiej delegacji, ale jego opracowanie zostało napisane specjalnie na potrzeby kongresu pokojowego.

¹² Na ten temat: Małgorzata Mastalerz-Krystjańczuk, „Pomorze Zachodnie w polskiej myśli politycznej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku (do 1918 roku)”, *Słupskie Studia Historyczne* 18 (2012): 139–161.

¹³ Mściwój Łahoda, *Zachodnia granica Polski* (Warszawa: Drukarnia Literacka, 1918), 51, 57. Autor, którego prawdziwe nazwisko brzmiało Bolesław Jakimiak, był członkiem Ligi Narodowej i Zarządu Głównego Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego w zaborze rosyjskim. *Mroczo, Ziemia*, 144.

przyłączenia tych ziem do Polski. Podobnie pojawiające się w innych pracach argumenty natury geograficznej – zamknięcia polskiego terytorium od zachodu naturalnymi liniami dwóch rzek – nie mogły odegrać istotnej roli.

Dlatego też prezentowany dokument Franciszka Bujaka jest interesującym przykładem planu polskiej pokojowej ekspansji na terytoria wschodnich Niemiec, tj. na ówczesne rejencje: wrocławską, legnicką, frankfurcką nad Odrą, szczecińską, koszalińską, a także królewiecką i gabińską. Autor w dobie wykreślania granic odradzającego się państwa polskiego proponuje pierwszy krok w celu rozszerzenia w przyszłości maksymalnie polskiego zasięgu narodowego na zachodzie. Nie kwestionując obecnego prawa Niemiec do posiadanych terytoriów na wschodzie, wskazał drogę, w jaki sposób, opierając się nie na odległych wydarzeniach historycznych, nieprzekonujących etnograficznych czy nierealnych ze względu na przewidywane konsekwencje prawach geograficznych, stworzyć warunki dla odradzającego się państwa polskiego do rozpoczęcia pracy nad przejęciem ich w przyszłości. W skrócie plan ten miał polegać na prawnym zabezpieczeniu Polakom prawa pobytu, osiedlania się i nabywania własności w wymienionych rejencjach (tylko tam, aby dokonać w nich kumulacji polskości) oraz zapewnieniu im swobodnego rozwoju narodowego. Z tekstu wynika, że po uzyskaniu przewagi żywiołu polskiego ostatecznie Polska miała przejąć te tereny, przesuwając swoje granice aż za Odrę i Nysę. Autor odchodzi więc od wspomnianego nurtu uznania tych rzek za linie graniczne, przesuwając delimitację jeszcze dalej na zachód. Potwierdza to nie tylko granica ówczesnych rejencji, ale też słowa o „polskości pod bramami Berlina” i odzyskaniu całego dorzecza Odry. Była to zatem nowość w formułowaniu dążeń do rozgraniczenia między Polską a Niemcami.

Franciszek Bujak swoje plany oparł przede wszystkim na danych ze *Statystyki Rzeszy Niemieckiej* (Statistik des Deutschen Reichs), w skład której wchodził spis zawodowy (Berufszählungen) oraz przemysłowy/przedsiębiorstw (Betriebszählungen) z 1907 roku. Opracowania te po zjednoczeniu Niemiec wydawało pruskie Biuro Statystyczne. Ten i inne spisy, które prawdopodobnie były również znane autorowi dokumentu jako źródło do badania dziejów gospodarczych ziem niemieckich oraz polskich pod zaborem niemieckim, zostały wielokrotnie opisane w literaturze¹⁴. Przeprowadzane w państwie niemieckim spisy zawodowe zawierały

---

¹⁴ Np.: Zenon Guldon, Kazimierz Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX wieku. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1970), 96–98, 104–107; Kazimierz Wajda, *Przeszłość statystyczna obecnego województwa toruńskiego. Ludność i gospodarka*

bardzo dużo informacji: poza zawodem, pozycją w zawodzie, wiekiem i stanem rodzinnym, ten z 1907 roku dostarczał również danych na temat miejsca urodzenia poszczególnych osób. Na podstawie zebranych z tych dokumentów danych Bujak określił zdecydowanie większy przyrost naturalny wśród Polaków niż wśród Niemców oraz duże zapotrzebowanie na polskich robotników na wschodzie Niemiec. Przeprowadził również symulację efektów, jakie wywoła powstanie państwa polskiego w stosunkach społeczno-gospodarczych tych dwóch państw i zaproponował wyciągnięcie z nich konkretnych korzyści, prowadzących do przejścia wymienionych w tytule dokumentu rejencji.

Optymizm Franciszka Bujaka co do przyjęcia proponowanych rozwiązań przez koalicjantów był zdecydowanie duży i nieuzasadniony. To samo dotyczyło stanowiska Niemiec, bo przecież zapewnienie Polakom swobody rozwoju narodowego we wschodnich częściach tego państwa stanowiłoby grunt dla uprawomocnionej formy polskiej kolonizacji. Jednak autor dokumentu nie widział w tym wielkiego problemu, uznając dopiero – jak czytamy w analizowanym dokumencie – za rzecz „prawdopodobnie (...) trudną do osiągnięcia” zabezpieczenie własności ziemi „jako własności narodu polskiego dla Polaków”, co miałoby zagwarantować bezpieczeństwo polskiego stanu posiadania przed skutkami np. przeprowadzonej reformy rolnej.

Doprowadzenie do wpisania do tekstu traktatu pokojowego odpowiednich artykułów, spełniających postulaty Franciszka Bujaka, było praktycznie nierealne. Z argumentów, jakie strona polska mogłaby przedstawić na ich poparcie, jedyny mający szansę na poważne potraktowanie przez opinię międzynarodową dotyczył obecności Polaków na wschodnich obszarach Niemiec, którzy pojawili się tam w okresie zaborów. Chodzi o liczną emigrację zarobkową i robotników sezonowych, którym wyznaczenie granicy międzypaństwowej zamykało wykorzystywane dotąd szlaki i co za tym idzie – możliwości zarobkowania. Można było przewidywać, iż będzie to niekorzystne nie tylko dla niemieckich właścicieli ziemskich, tracących ręce do pracy, ale też dla strony polskiej, stającej przed ogromnym dziełem odbudowy (czy też budowy) gospodarki państwa i koniecznością zabezpieczenia

---

w ujęciu statystyki pruskiej z lat 1861–1919 (Toruń: Wojewódzki Urząd Statystyczny, 1992), 7; Kazimierz Wajda, „Statystyka ludnościowa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim od połowy XVIII wieku do 1919 roku”, w: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, red. Kolegium Redakcyjne Biblioteki Wiadomości Statystycznych (Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 1994), 107–116.

rynku pracy dla swoich obywateli, również tych, którzy nie mogąc zostać w dotychczasowym miejscu, zwiększyliby liczbę potrzebujących zatrudnienia w Polsce. I ten dość szczegółowo opisany w omawianym dokumencie element dotychczasowej koegzystencji gospodarczej dwóch narodów mógł zostać przynajmniej zauważony, jednak błędne chyba byłoby przyznanie mu przesadnej mocy.

Przytaczane przez Bujaka wizje korzyści płynących z proponowanego zapisu dla polityki międzynarodowej były wynikiem patrzenia na tę sprawę wyłącznie z punktu widzenia przynającego Polsce rangę poważnego gracza na scenie europejskiej. Bez przesady można je uznać za mocno optymistyczne, a nawet noszące cechy woluntaryzmu. Postawa taka wynikała być może ze świadomości obecności Polaków w obozie zwycięzców i przekonania o powszechnej, światowej tendencji poszukiwania drogi do zabezpieczenia pokoju na jak najdłuższy czas, czemu służyć mogły nowe, nietypowe rozwiązania. Nie było to wprawdzie do końca konsekwentne w wywodzie profesora, ponieważ stabilność polskiej pozycji w obozie koalicjantów miałyby się po części opierać na zrodzonym w proponowanej konfiguracji „tarcu” – jak nazywa to autor – między Polską a Niemcami, czyli mówiąc wprost – na wytworzonym świadomie konflikcie. Korzyści z przybliżenia terytorialnego Polski do Francji, mającym przynieść skuteczniejsze współdziałanie w zakresie ewentualnej wojny, musiało natomiast opierać się na przeświadczeniu, iż w opinii międzynarodowej podtrzymane zostanie stałe uznanie zagrożenia niemieckiego dla pokoju europejskiego czy też światowego.

Warto odnotować istnienie tego oryginalnego tekstu Franciszka Bujaka, który trzeba przypisać do zamykającego się wraz z końcem pierwszej wojny światowej etapu dość swobodnego pisania o polskim zasięgu narodowym lub terytorialnym na zachodzie czy to w kontekście historycznym, komentowania bieżących wydarzeń, czy też snucia planów na przyszłość. Po podpisaniu przez Polskę traktatu wersalskiego, w obawie o posądzenie o dążenie do rewizji granic z Niemcami, strona polska oficjalnie unikała tego typu konfrontacji. Jednak niemal przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego w nauce i publicystyce polskiej trwała walka z ekspansywną postawą strony niemieckiej, próbującej dowieść swoich praw do Wielkopolski, Pomorza i całego Śląska. Często w odwecie Polacy wskazywali na słowiańską historię wschodnich terenów Niemiec, przypominając przedwiekowe istnienie granicy na Odrze i Nysie¹⁵. Prawdopodobnie nikt jednak nie budował

---

¹⁵ Więcej na ten temat: Marian Mroczko, *Polska myśl zachodnia 1918–1939 (Kształtowanie i upowszechnianie)* (Poznań: Instytut Zachodni, 1986); Małgorzata Mastalerz-Krystjańczuk,

tak konkretnych i dalekosiężnych planów przejęcia terytoriów wówczas niemieckich jak Franciszek Bujak.

Zmiany terytorialne, jakie przyniosła druga wojna światowa nie wypełniły w całości planów Franciszka Bujaka, sprzeczne też były z jego koncepcją przygotowania wschodnich terenów Niemiec do przejęcia ich przez Polskę – w tej mierze odwrócona została kolejność podejmowanych działań, bo w rzeczywistości najpierw zostały one włączone w granice państwa, a dopiero później zasiedlone przez Polaków. Projekt Bujaka może być rozumiany jako przejaw naiwności i braku znajomości realiów politycznych oraz efekt życzeniowego zapatrywania się na wizję roli Polski w kształtującym się ładzie powojennym, jednak opiera się na usystematyzowanej wiedzy na temat zagrożeń wynikających z sąsiedztwa polsko-niemieckiego, znajomości stosunków narodowościowych i realiów społeczno-gospodarczych na terenach będących przedmiotem zainteresowania autora. Prezentowany dokument jest więc kolejnym elementem wzbogacającym wiedzę o polskiej myśli zachodniej pierwszych dwóch dekad XX wieku. Jest ponadto wyjątkowym przykładem planu polskiej pokojowej ekspansji w kierunku zachodnim, wynikającej m.in. z przewidywanej nietrwałości mających wkrótce nastąpić rozstrzygnięć terytorialnych.

Omawiane opracowanie Franciszka Bujaka nie pojawia się w zbiorach jego tekstów ani w pracach dotyczących działalności BPK. Wymieniane są tam przede wszystkim dostarczone przez niego opracowania dotyczące spraw Gdańska oraz tekst powstały w toku rokowań o zabezpieczenie praw mniejszości narodowych w nowych lub odradzających się państwach, dotyczący Żydów w Polsce¹⁶. Badacz dziejów BPK, Bronisław Pasierb, zaliczył nawet naukowca do grona najbardziej aktywnych wśród niemcoznawców¹⁷, co jeszcze bardziej uzasadnia analizę poniższego dokumentu, stanowi bowiem część szerszej myśli na temat polsko-niemieckiego sąsiedztwa.

Pomorze Zachodnie w polskiej nauce, publicystyce i działalności politycznej w latach 1919–1939 (Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2013).

¹⁶ Np. Marta Przyłuska-Brzostek, red., *Ekspertyzy i materiały delegacji polskiej na konferencję wersalską 1919 roku* (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2009); Remigiusz Bierzanek, Józef Kukułka, red., *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały* (T. I–III) (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, T. I – 1965, T. II – 1967, T. III – 1968).

¹⁷ Pasierb, *Polskie prace przygotowawcze*, 264.

Nie udało się określić dokładnego momentu powstania tekstu, więc pytanie o to, czy był on pisany już w Paryżu, w czasie obrad konferencji, czy też jeszcze przed jej rozpoczęciem pozostaje, jak dotąd, bez odpowiedzi. Z treści możemy wywnioskować tylko, że powstał on albo w końcowym okresie wojny albo między jej zakończeniem a podpisaniem traktatu wersalskiego. Nie wiadomo też, czy w ogóle to opracowanie dotarło do rąk polskich delegatów na konferencji pokojowej. Można mieć tu spore wątpliwości, ponieważ gdy do stolicy Francji przybyli z Warszawy członkowie BPK, przywożąc ze sobą – jak opisywano – dwa kufrы referatów, Dmowski wspominał: „Gdybym się dowiedział, co w referatach jest – a było tam wszystko, co można o Polsce pomyśleć, prócz tego, czego nam w naszych materiałach brakowało – prosiłem, żeby przynajmniej tych kufrów, na miłość boską, nie otwierać”¹⁸. Zważając więc na takie podejście polskiego przedstawiciela, jego dość trudne usposobienie i wspomniany przez wszystkich uczestników tych wydarzeń w Paryżu brak czasu, przypuszczać można, że raczej pozostało ono nieodczytane. Tym bardziej, że realizm polityczny Dmowskiego z pewnością nie pozwoliłby mu na zajmowanie się projektami skazanymi na niepowodzenie.

Prezentowany dokument znajduje się w zbiorach BPK zdeponowanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w zespole: Biuro Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Warszawie, pod sygnaturą 58 (dokładnie: 2/515/58). Dokument został przygotowany do druku zgodnie z zasadami stosowanymi przy edycji akt z XIX i XX wieku: zachowano jego układ graficzny, zmodernizowano język i poprawiono oczywiste pomyłki, co nie wpłynęło na treść i wymowę tekstu¹⁹.

---

¹⁸ Pasierb, *Polskie prace przygotowawcze*, 62.

¹⁹ Zasady edycji zaczerpnięto z opracowania: Ireneusz Ihnatowicz, „Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i XX wieku”, *Studia Źródłoznawcze* 7 (1962): 99–124.

Fr[anciszek]. BUJAK, Zabezpieczenie rozwoju żywności polskiego we wschodnich prowincjach Niemiec²⁰. (Obecne rejencje wrocławska, lignicka²¹, frankfurcka nad Odrą, szczecińska i koszalińska /Köslin/ tudzież królewiecka i gąbińska²²)

Całe dorzecze Odry jest prastarym obszarem osiedlenia polskiego, którego przeważną część w XII i XIV wieku naród polski pod naporem niemieckiego Drang nach Osten utracił. Morskie wybrzeże polskie sięgało aż do Szczecina i Rugii od ujścia Wisły do ujścia Odry. Dzisiaj jeszcze około 60 000 km² ziem polskich należy do dorzecza Odry. Prowincja poznańska i zachodnia część leży w dorzeczu Odry, tak samo polski Śląsk Górny i Cieszyński, zwane z dawna Staropolską w przeciwieństwie do Wielkopolski, Małopolski. Cała ta przestrzeń ma naturalne ciążenie do głównego biegu Odry i do jej ujścia, ziemie te potrzebują żeglugi i krążenia towarów na Odrze, ich naturalnym portem powinien być Szczecin.

Prawie całe dorzecze Odry poza granicami ziem polskich tudzież przestrzeń nadmorska między dorzeczem Wisły i Odry (Pomorze) jest obszarem rolniczym, przemysł jest silnie rozwinięty tylko w sudeckiej części Śląska wrocławskiego i lignickiego tudzież w okolicach Wrocławia, Frankfurtu nad Odrą i Szczecina. W rolnictwie tutejszym wielka własność ma ogromne znaczenie, zajmuje bowiem ona na Pomorzu 61%, w Brandenburgii 43%, na Śląsku 51% powierzchni. Ta wielka własność posługiwała się w wielkich rozmiarach sezonowymi robotnikami rolnymi, pochodzącymi przeważnie z Królestwa i Galicji – a w mniejszej części z polskich obszarów państwa pruskiego.

Spis zawodowy 12 czerwca 1907 roku wykazał robotników urodzonych za granicą /w ogromnie przeważającej liczbie robotników sezonowych/:

Prusy Wschodnie	16 000
Prusy Zachodnie	17 000
Poznańskie	21 000
Śląsk	71 000
Pomorze	23 000
Razem	148 000 na ogólną liczbę 765 000 tego rodzaju

robotników w Niemczech, czyli 1/5 ich części.

²⁰ Podkreślenia w tekście – jak w oryginale.

²¹ Legnicka.

²² Gąbin, obecnie Gusiew.

W roku 1907 izba robotnicza p o m o r s k a wykazała w przedsiębiorstwach rolniczych tej prowincji 26 503 robotników, a więc 3500 więcej niż statystyka rządowa wyliczyła. Z tej liczby pochodziło z Królestwa Polskiego 18 855, a z Galicji 6308 osób. W roku 1908/1909 liczba robotników sezonowych obcych poddanych, legitymowanych przez specjalny urząd (Deutsche Arbeitszentrale), wynosiła 593 348, w roku 1913/1914 wynosiła 792 858 w całych Niemczech, wzrosła więc o 35%, w tym samym co najmniej stosunku, tj. o 35–45, musiała się podnieść liczba robotników obcych w wymienionych prowincjach wschodnich państwa niemieckiego.

O ile się warunki rolnictwa niemieckiego zasadniczo nie zmieniają, tj. nie zmieni się ustrój rolny i nie poprawią warunki produkcji, to musi się ono nadal posługiwać robotnikiem sezonowym polskim w coraz większej mierze. Jest prawdopodobne, że ta emigracja polska mogłaby jeszcze szybciej wzrosnąć, ponieważ ciężkie warunki bytu i produkcji w Niemczech, obciążenie kosztami wojennymi i ograniczenie na rynkach międzynarodowych wywoła masową emigrację Niemców za granice kraju. Ludność polska, przywykła do cięższych warunków i zadowolająca się mniejszymi zarobkami, mogłaby wypełnić tę próżnię, która się będzie tworzyć przede wszystkim we wschodnich prowincjach państwa niemieckiego, które w ogóle są słabo zaludnione. W roku 1910 Pomorze miało 57 głów na 1 km², Prusy Wschodnie 56 głów. Jest rzeczą charakterystyczną, że od roku 1871 wszystkie prowincje wschodnie państwa niemieckiego z wyjątkiem obszarów polskich prawie nie powiększyły swej ludności, cały niemal przyrost ludności odpływał do Berlina i do prowincji zachodnich.

Wskutek utworzenia się państwa polskiego i wzrostu niechęci Niemców do żywołu polskiego, musi nastąpić reemigracja Polaków z Niemiec, a zwłaszcza z Westfalii, gdzie już utworzyli znaczne skupienie osadnicze. Równocześnie następować będzie repolonizacja żywołów świeżo i pod przymusem zgermanizowanych w przyłączonych do państwa polskiego prowincjach. Nastąpi więc w krótkim stosunkowo czasie (25–30 lat) zupełne zabezpieczenie polskiego charakteru tych prowincji i stanie się możliwy wylew ludności polskiej poza granice zachodnie w dorzeczu Odry. Podstawę tego stanowi różnica płodności pomiędzy ludnością niemiecką a polską. W Niemczech rodziło się przed wojną 28 dzieci na 1000 ludności, a na ziemiach polskich 36, różnica 8 urodzeń to znaczy mniej więcej ¼ część. Nadwyżka liczby urodzonych nad zmarłymi wynosiła w Prusach Zachodnich i w Poznańskim 18 na 1000 ludności, a w całym państwie niemieckim tylko 12. Królestwo i Galicja wykazywały 15 głów nadwyżki na 1000 ludności.

Aby żywioł polski mógł się szybko rozwijać we wspomnianych wschodnich prowincjach Niemiec, trzeba by mu zabezpieczyć możliwość osiedlania i zachowania swej narodowości, czego dotychczas nie miał. Będzie to miało niesłychanie doniosłe znaczenie dla dalszego rozwoju narodów europejskich, a osobiście dla ograniczenia Niemców w przyszłości. Przede wszystkim stworzy podstawę do bardzo prawdopodobnej polonizacji tych obszarów i aby polskość posunęła się pod bramy Berlina. Dalszym następstwem tego byłoby odzyskanie przez polskość całego dorzecza Odry i dalsze ściśnienie Niemców. Wytworzyłyby się przez to nowe źródło tarcia między Polską i Niemcami, co by się stało najsilniejszą gwarancją dla państw koalicyjnych przed odpadnięciem kiedykolwiek Polski od sojuszu z państwami koalicyjnymi i przed ugodą jej z Niemcami. Wreszcie zbliżyłyby to dosyć poważnie Polskę do Francji pod względem przestrzennym i uczyniłyby ewentualne współdziałanie wojenne obu państw daleko skuteczniejszym.

Dla skierowania i skupienia wylewu żywiołu polskiego na te właśnie prowincje należałoby uprzywilejowanie osadnictwa polskiego jedynie do nich ograniczyć.

Do traktatu kongresowego należy wprowadzić następujący artykuł:

Obywatele państwa polskiego mają na obszarze dotychczasowych rejencji Wrocław, Lignicę, Frankfurt nad Odrą, Szczecin, Koszalin /Köslin/, Królewiec i Gąbin zabezpieczone prawo pobytu, osiedlenia się, zarobkowania, nabywania własności i stowarzyszania się na równi z obywatelami państwa niemieckiego i żadne przepisy nie mogą być przeciw ich narodowości, językowi i religii skierowane.

X X X

Podobne zabezpieczenie powinno być uzyskane dla ludności polskiej na tych obszarach dawnej Rzeczypospolitej Polskiej, które nie wejdą w skład państwa polskiego i to ile możliwości nie tylko dla osób zamieszkałych tam przed wojną, ale także i dla nowo napływających.

Innego rodzaju zabezpieczeniem i to jeszcze cenniejszym byłoby zabezpieczenie własności ziemi i w ogóle nieruchomości jako własności narodu polskiego dla Polaków na tych obszarach, tzn. aby np. reforma agrarna ziemię należącą do Polaków tylko Polakom mogła przyznać, jest to jednak prawdopodobnie rzecz bardzo trudna do osiągnięcia.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Biuro Prac Kongresowych, sygn. 2/515/58, 2/515/237

Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, sygn. 2/40/132

Źródła drukowane

Bierzanek Romuald, Józef Kukułka, red. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, T. I–III. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965, 1967, 1968.

Bujak, Franciszek, *Studia nad osadnictwem Małopolski*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2001. Dostęp 5.01.2025. https://www.academia.edu/126468492/Franciszek_Bujak_historyk_w_nurcie_%C5%BCycia.

Bujak, Franciszek. *Wybór pism*, T. I: *Nauka, społeczeństwo, historia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976.

Przyłuska-Brzostek, Marta, red. *Ekspertyzy i materiały delegacji polskiej na konferencję wersalską 1919 roku*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2009.

Opracowania

Budzyński, Zdzisław. „Franciszek Bujak (1875–1953)”. W: *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. Jerzy Maternicki, 421–440. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007.

Guldon, Zenon, Kazimierz Wajda. *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX wieku*. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 1970.

Hoszowski, Stanisław. „Franciszek Bujak – w piątą rocznicę śmierci”. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 20 (1958): 14–25.

Ihnatowicz, Ireneusz. „Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i XX wieku”. *Studia Źródłoznawcze* 7 (1962): 99–124.

Janeczek, Andrzej. *Posłowie do Studia nad osadnictwem Małopolski*. Poznań: Poznańskie Wydawnictwo Przyjaciół Nauk, 2001.

Kulak, Teresa. *Jan Ludwik Popławski. Biografia polityczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994.

Łahoda, Mściwój. *Zachodnia granica Polski*. Warszawa: Drukarnia Literacka, 1918.

- Mastalerz-Krystjańczuk, Małgorzata. „Pomorze Zachodnie w polskiej myśli politycznej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku (do 1918 roku)”. *Słupskie Studia Historyczne* 18 (2012).
- Mastalerz-Krystjańczuk, Małgorzata. *Pomorze Zachodnie w polskiej nauce, publicystyce i działalności politycznej w latach 1919–1939*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2013.
- Mroczo, Marian. *Eugeniusz Romer (1871–1954). Biografia polityczna*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2008.
- Mroczo, Marian. „Kwestia zasięgu polskiego obszaru narodowego na Zachodzie w polskich koncepcjach terytorialnych końca XIX i początku XX wieku”. *Słupskie Studia Bałtyckie: Historia* 2 (1993).
- Mroczo, Marian. *Polska myśl zachodnia 1918–1939 (Kształtowanie i upowszechnianie)*. Poznań: Instytut Zachodni, 1986.
- Mroczo, Marian. *Ziemie dzielnicy pruskiej w polskich koncepcjach i działalności politycznej 1864–1939*. Gdańsk: Marpress, 1994.
- Mroczo, Marian, oprac. *Stanisław Kozicki. Pamiętnik (1876–1939)*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2009.
- Pasierb, Bronisław. *Polskie prace przygotowawcze do Traktatu Pokojowego z Niemcami 1916–1948. Instytucje – ludzie – problemy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego, 1996.
- Romer, Eugeniusz. *Pamiętnik paryski (1918–1919)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989.
- Rudnicki, Mikołaj. „Zachodnia granica polska: ziemie lemborska, bytowska, słupska”. *Rok Polski* 3 (1919).
- Szafraniec, Bogna. *Franciszek Bujak (1875–1953). Życie, działalność naukowo-dydaktyczna i społeczna*. Toruń: Adam Marszałek, 2009.
- Wajda, Kazimierz K. *Przeszłość statystyczna obecnego województwa toruńskiego. Ludność i gospodarka w ujęciu statystyki pruskiej z lat 1861–1919*. Toruń: Wojewódzki Urząd Statystyczny, 1992.
- Wajda, Kazimierz. „Statystyka ludnościowa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim od połowy XVIII wieku do 1919 roku”. W: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Kolegium Redakcyjne Biblioteki Wiadomości Statystycznych 1994.
- Wapiński, Roman. *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.
- Wapiński, Roman. *Roman Dmowski*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1988.
- Zieliński Józef, Ludwik Hass. „O profesorze Franciszku Bujaku – kontrowersyjnie”. *Więź* 178 (1973), 2: 157–167.

Abstrakt

Wyznaczenie granicy między odradzającą się po pierwszej wojnie światowej Polską a państwem niemieckim było z wielu względów skomplikowane i przewidywano, że uzyskane w wyniku rokowań granice nie zaspokoją żadnej ze stron. Prezentowany dokument autorstwa Franciszka Bujaka jest ciekawym i unikatowym przykładem planu polskiej pokojowej ekspansji na terytoria wschodnich Niemiec, tj. na ówczesne rejencje: wrocławską, legnicką, frankfurcką nad Odrą, szczecińską, koszalińską, a także królewiecką i gąbińską. Miał on być zrealizowany w ciągu około trzech dekad, a jego prawidłowy przebieg miały gwarantować odpowiednie zapisy w konstruowanym wówczas traktacie pokojowym. Mimo że projekt ten nie został prawdopodobnie rozpatrzony ani szerzej zaprezentowany, warto go poznać ze względu na ukazaną w nim myśl o zagrożeniu niemieckim, jak i o – mającym go ostatecznie zniwelować – przejęciu wskazanych terytoriów.

Support for the Development of Polishness in the Eastern Provinces of the German State after the End of the First World War in the Light of a Study by the Historian of Economic History Franciszek Bujak (1875–1953)

Abstract

The demarcation of the border between Poland, which was reborn after World War I, and the German state was complicated for many reasons, and it was anticipated that the borders obtained as a result of negotiations would not satisfy either side. The presented document, authored by Franciszek Bujak, is an interesting and unique example of a plan for Polish peaceful expansion into the territories of eastern Germany, i.e. the districts of Wrocław, Legnica, Frankfurt-on-Oder, Szczecin, Koszalin, as well as Królewiec and Gąbin. It was to be implemented in about three decades, and its proper progress was to be guaranteed by appropriate provisions in the peace treaty being constructed at the time. Although this project was probably not considered or presented more extensively, it is worth learning about because of the thought it portrayed about the German threat, as well as the intended to eventually offset it – takeover of the indicated territories.

Cytowanie

Małgorzata Mastalerz-Krystjańczuk, „Wsparcie rozwoju polskości we wschodnich prowincjach państwa niemieckiego po zakończeniu I wojny światowej w świetle opracowania historyka dziejów gospodarczych Franciszka Bujaka (1875–1953)”, *Przegląd Zachodniopomorski* 40 (2025), 69: 81–96. DOI: 10.18276/pz.2025.40-03.